

Љубисав Ћирић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК 811.163.41'282.2
811.163.41'367.62
Оригинални научни рад
Примљен: 19. 9. 2011.

НЕКЕ МАРКАНТНЕ ОСОБИНЕ ГОВОРА ГОРЊЕГ СТРИЖЕВЦА У ЛУЖНИЦИ**

У раду се наводе неке маркантније дијалекатске лексеме из говора села Горњег Стрижевца у Лужници, као и најбитније граматичке категорије које су садржане у овим лексемама.

Кључне речи: Горњи Стрижевац, лужнички говор, лексема, граматичка категорија.

1. Рад је проистекао из Упитника за српски дијалектолошки атлас, који смо, као један од задатака на Пројекту, попунили у Горњем Стрижевцу у Лужници током лета 2009. године. Информатор је био Јовановић Златко (1927).¹ И овом приликом захваљујемо информатору на стрпљењу, утрошеном времену и гостопримству.

1.1. Циљ рада је да се укаже на један број дијалекатских лексема које у поне чему одступају од језичког стандарда, а онда и на граматичке категорије садржане у тим лексемама које опредељују битне особине говора и на дубљим нивоима језичке структуре.²

2. Вокалски систем. У ГГС у употреби је осам вокалских фонема: пет стандардних (и, е, а, о, у), вокално л, полугласник и вокално р. У овоме раду интересоваће нас првенствено судбина вокалских фонема неприсутних у стандардном језику.

2.1. Полугласник. Полугласник је веома фреквентан глас у ГГС, и има фонолошку функцију. Значи да је носилац слога и да опонира другим вокалима уносећи промену у значење речи (нпр. лџк³ 'мале тежине' : лак 'средство за лакирање' : лек : лик : лук и сл.). У забележеној лексичкој грађи бележен је,

* cira@filfak.ni.ac.rs

** Овај рад је рађен у оквиру научноистраживачког пројекта 148001 *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*.

¹ У даљем раду користићемо скраћеницу ГГС.

² Детаљни опис лужничког говора дат је у монографији: Љубисав Ћирић *Говор Лужнице*, СДЗб књ. XXIX, Београд, 1983.

³ Полугласник је бележен словом "танко јер", а када је акцентован ово слово је болдирано. У питању је ексспираторни акценат, са слободним местом дистрибуцује, укључујући и финалну позицију.

додуше ретко, и као алофон $b^a \sim a^b$, а то је случај када није под акцентом. У великом броју примера полугласник је супституисан вокалима а или е, или је редукијом сведен на нулту фонему (∅). Примери:

бъчва, въшка, дъска – дъсѣ, сын - сьнови, јечъм, овъс, петъл, начъс ‘ноћас’, орашчък ‘чвораќ’,⁴ венџ, гледџ ‘зеница ока’, кваџ, кольџ, мртавџ, удавџ ‘удоваќ’, зълва ‘заова’, љџка ‘штуца’, шьпче ‘шапуће’;

лъ^ажа ‘лаж’ : ла^агала (р.гл.пр. ж. р.);

Петровдан : Велигден ‘Ускрс’;

дън : дни.

2.2. Вокално л. У ГГС вокално л је очувано у бројним лексемама. Али је присутан и рефлекс љ, када је девокализовано полугласником у постпозитном положају.⁵ Али је у неким лексемама консеквентно присутан и стандардни рефлекс у. То је позиција када се вокално л налази иза уснених сугласника. Примери:

жлт ‘жут’⁶, жлтаћа ‘жуна’, клне се;

кљк ‘куќ’, жљтка ‘жуманце’, слџа ‘суза’, слњце ‘сунце’; слџба ‘стубе’;

буа – бује ‘бува - буве’, јабука, вуна, музеќ, пун – напуним.⁷

2.3. Вокално р. Присутност вокалног р у ГГС у највећем броју случајева идентична је ситуацији у стандардном језику. Неколика примера ипак завређују пажњу.

То су: рж ‘раж’, крт ‘кртица’ (Тапа). Познат је пут како су они добивени: уместо номинативског раж и крат са вокализованим јаким полугласником прихваћена је основа рж- и крт- из косих падежа са секундарним вокланим р после губљења слабог полугласника за номинативске ликове. Књижевни језик није прихватио лик рж, али је прихватио лик крт.

У ГГС су алтернативни ликови оръл и орл. Први лик је регуларно отишао у орао (Aquila), док је други лик са секундарним вокалним р остао дијалекатски.⁸

2.4. Појаве у вези са превојем вокала. У неколика примера среће се појава која подсећа на некадашњи превој вокала. То се најбоље види из следећа два исказа.

⁴ О речничком благу Лужнице, којој припада Горњи Стрижевац, у многим књигама и написима писаним дијалектом постоје тзв. "објашњења мање познатих речи", али постоји и Лужнички речник Драгослава Манића Форског (Бабушница, Дом културе, 1997). Ми ћемо у овој раду давати лексичко значење одређених лексема које смо сами записали на терену када нам се буде учинило да је то неопходно за разумевање суштине материје о којој говоримо.

⁵ Изостаје девокализовани рефлекс љ полугласником у препозитном положају, какво је стање у говорима Пирота и околних села (потврђено многим примерима које смо забележили приликом попуњавања Упитника за српски дијалектолошки атлас у Пироту током лета 2006. године).

⁶ У овој раду вокално л је бележено словом л, а када је акцентовано и оно је болдирано.

⁷ У пиротском говору ови примери имају ликове: *бџа* - *бџе*, *вџк* - *вџци*, *вџна*, *јаџка*, *мџем*, *пџн* - *напџним*, в. фусноту 5.

⁸ Обрнут процес девокализације вокалног р потврђује пиротски говор у лексеми *вр*, према *вр* у ГГС, односно *врх* у стандардном језику, в. фусноту 5.

1. Ти жми жмукљо док те он крадне. 2. Даривка је кад невеста дарује сватови. - Дакле, у питању су ликови жмукља и даривка, уместо очекиваних жмикља и дарувка.

3. Консонантски систем. Како показују забележене лексеме консонантски систем ГГС карактерише неједнака судбина гласова х и ф, као и фреквентно појављивање гласа s (дз). Осим тога и омекшавање гласова к и г, а отврдњавање ћ и ђ. Унутар овога система присутне су и неке гласовне појаве које су непознате стандардном језику.

3.1. Судбина х. Глас х је у највећем броју случајева потпуно изгубљен. У малом броју фреквентних речи он је очуван, чему је допринело и страно - најчешће црквенословенско - порекло тих речи. Трећа појава у вези са овим гласом јесте појава супституената ј и к. Све то илуструју следећи примери:

оца, греота, сирома 'сиромах', уо 'ухо';
Духови, Христос, хришћанин;
греј (али греота), дреја – дреје 'дреха', мејур 'мехур', ореј 'орак';
пазука 'пазухо'.

3.2. Судбина s. У невеликом броју лексема појављује се глас s. Он се недоследно реализује како у иницијалном тако и у медијалном положају у речи, што наводи на закључак да се ради о изговорној варијанти гласа з. Такви су примери:

сагњишта (задњи трап запрежних кола), свездан, свиска, себнем – осебнем, своно;
звезде, звер - зверови.

3.3. Судбина ф. И глас ф је доживео неједнаку судбину у лексичком слоју овога говора. У малом броју лексема он је очуван, док је у већини супституисан гласом в. Али има и алтернативних ликова. То потврђују примери:

вамилија, влаша, јевтика, јевтин, каве, кова, чаршав;
каранфил, фебруар;
фала/вала.

3.4. Отврдњавање ћ, ђ. Стари српски гласови ђ, ћ који воде порекло од прасловенских меких гласова d', t' су накнадно отврдли у ц, ч. Међутим, и овде има изузетака. Примери:

веца, меца, мецник 'камен међаш', преца, рца (продукт корозије) виц – вицте (стари императив виђ – виђте);
Божич, вреца, мачава 'маћеха', ноч, черка, плечка, сестрич, црвчичи 'црвићи';
големчич 'палац'; али је малић 'мали прст'.

3.5. Омекшавање к, г. Веларни сугласници к, г у позицији испред вокала предњег реда е, и, или иза палаталних сугласника ј, љ, њ супституишу се палаталним сугласницима ћ, ђ. Од овога има мало изузетака, али их, ипак, има. Углавном су то речи књижевнојезичког или страног порекла. То показују следећи примери:

кочиње ('кошчице' преко кочинке), руће, сисће 'сисице', трепће 'трепавице', шаће;
бичћија 'ручна тестера', пешћи, пешћир, поћисал, ћипи, ћисел, ћиша;
нође, пођинул, циђерица;

девоћа ‘девојка’, маћа ‘мајка’, ућа ‘ујка’;
жељћа ‘корњача’, љуљћа ‘колевка’, совельћа ‘чунак код ткачког разбоја,’
цедиљћа ‘крпа кроз коју се цеди сурутка’;
рњћа ‘ноздрва’;
кецеља, кичма.

3.6. Л на крају слога. У ГГС л на крају слога остаје незамењено, како показују следећи примери:

дел, пепел, петљ, сол, тил (потилјак);
дебел, ћисел (кисео);
оженил се, поћинул, поћисал до голу кожу (покисао до голе коже), узрел;
делба, стелна крва.

3.7. Појаве у вези са реализацијом гласова ј и в. Позната је лабилна артикулација ових гласова. С тим у вези треба истаћи следеће појаве. У ГГС срећу се лексеме у којима се доследно изговора ј какво не познаје стандардни језик, а, са друге стране, ј се не изговара у позицијама где треба да се изговара. Исто тако, постоје лексеме у којима доследно одсуствује в. То су следећи примери:

јуже, јулар;
девоћа, жлтаћа (‘жуна’ преко жлтајка), маћа, соћа (‘креја’ преко сојка), ућа;
србеж ‘свраб’, срби ме ‘сврби ме’.

3.8. Појаве у вези са јотовањима. У ГГС потпуно изостају резултати специјалног јотовања. Јотовање изостаје и у трпном придеву, уз ретке изузетке. Међутим, јотовање лабијалних сугласника овде је присутно, опет са неким изузетцима. То потврђују следећи примери:

дојдем, најдем, појдем;
оделен, оплевен, оставен, поставен; али: премењен ‘преобучен’ (упореди: премена ‘пребука, празнично рухо’ – пременим се ‘пресвучем се у празнично рухо’, промењен;
кравјо млеко,
дивљи/дивји вепар; здравље, али: Ајд у здравје! ‘Довиђења!’

3.9. Сугласничке групе. У ГГС сугласничке групе гн, жл, кл изговарају се као гњ, жљ, кљ у три маркиране лексеме. Осим тога, присутне су и појаве упрошћавања финалних, а африкатизације иницијалних група. Такође се и овде успостављају старе групе дл, тл у радном придеву код глагола са основама пад-, сед-, срет-. То илуструју следећи примери:

гњездо (чешће полог), жљеб ‘жлеб’, кљешти ‘кљешта’;
гроз; брес, лис, крс, чврс, чис; веш, приш;
пцето – пцета - пцетишта ‘псето – пси – псине’, пцује, пчешћи ‘псећи’, (али пшеница : пченица ‘славско жито’);
седла сам, падла сам; сретла сам.

3.10. Соноризација и десоноризација. У ГГС присутно је обезвучавање финалног звучног и озвучавање финалног безвучног сугласника. Појава није раширена, и обухвата тек покоју лексему страног порекла. То су примери:

комат ‘парче хлеба’; рабуж ‘рабош’, тобож ‘добош’.

4.1. Деклинација. У ГГС деклинација је аналитичка. Међутим, овде је скоро редовно у употреби датив уместо општег падежа код именица из сфере сродства, као и када је реч о богу. То потврђују следећи примери:

молим се богу; исплела сам черапе деди и баби; браћи сам оставио мој дел од имање; давам дар на сви⁹ по ред: куму, кумици, старом свату, старосватици, свекру, свекрви, деверу, јетрви.

4.2. Именице. У ГГС род код именица је умногоме дивергентан у односу на књижевни стандард. Тако су: 1. неке именице IV врсте променом рода пришле именицама м. р. I врсте; 2. или су пришле именицама ж. р. III врсте добивши моциони суфикс –а; 3. неке именице м. р. I врсте пришле су именицама ж. р. III врсте примивши моциони суфикс –а; 4. неке именице ср. р. прешле су у им. м. р.; 5. неке именице pluralia tantum прешле су у singularia tantum. Све ово потврђујемо следећим примерима:

једн нит, у мој памет; према врсник ('исписник') у употреби је мој врс ('генерација')¹⁰, потекал му крв на нос;¹¹

буђа 'буђ', лџа 'лаж';
кашљица 'кашаљ', свитка 'свитац';
белка 'беланце', жљтка 'жуманце';
вила 'виле', гребуља 'грабље'.

4.3. Множина именица мушког рода. У ГГС не срећу се сви наставци множине именица м. р. који су постојали у старом српском језику (-и, -е, -је, -ови/еви, -ове/еве). Овде изостају -е, -је и -ове/еве.¹² А поред правилне множине присутни су, и са њима помешани, и облици суплетивне множине, као и облици збирних именица. Забележена следећи примери:

-и: врсник – вршњаци, глецањ – глецани 'чланак, прегиб између голенице и стопала', госјанин – госјањи, дроњк – дроњци, дувар – дувари, ђавол – ђаволи, клобук – клобуци 'мехур', пријетељ – пријетељи, тупан – тупани, црвик – црви;

-ови: бик – бикови, брег – брегови, ђон – ђонови, звер – зверови, нос - носови, орљ – орлови, пул – пулови 'дугме', руб – рубови 'шав', сњн - сњнови, син – синовци, снег – снегови, сокол – соколови;

-еви: деда – дедевци, кључ – кључевци, нож – ножеви;

-је/-ови: брес - бресје/брестови, лис – лисје/листови, гроз – грозје/гроздови, сноп - снопје/снопови.

⁹ Болдирање курзивног примера има функцију означавања општег падежа, за разлику од неболдираних курзивних примера који показују датив.

¹⁰ У пиротском говору је моја врс (моја генерација).

¹¹ У пиротском говору именица крв се понаша као именица м. р. и као именица ж. р., при чему је ж. р. алтернативан са м. р. у чланованој форми у номинативу, док је у општем падежу могућ само ж. р. Примери који потврђују ово правило: м. р. – потекал му крв на нос; м. р./ж. р. – паз да не капне крват на кошуљуту/крвта се сьсирила; ж. р. – обриши крвту, в. фусноту 5.

¹² Они су у пиротском говору сасвим обични и фреквентни у примерима типа: дуваре, пријатеље; голубје, тупање 'бубњеви', црвје; носове, судове 'посуђе', цветове; баштеве 'очевци', чичеве 'стричевци', в. фусноту 5.

Лик госјањи упућује да је и овде био присутан наставак -је, помоћу кога је јотовањем добивено госјање, а оно аналогично отишло у госјањи.

4.4. Заменице. У области заменица помињемо следеће појаве.

Лична заменице ја у множини гласи ми.¹³

У области енклитика у употреби је ју за ју/је и ји за их.¹⁴

Заменица шта је супституисана заменицом какво, како се види из следећег примера: Какво радите, какво има ново при вас? (Шта радите, шта има ново код вас?).

Показне заменице овај/тај/онај, ова/та/она, ово/то/оно имају ликове овија/овај/овој, тија/тај/тој, онија/онај/оној.¹⁵

Заменица колики гласи колћи. (Колћи си муж порасал, бре, не могу те познајем).¹⁶

1. 4.5. Бројеви. У области бројева помињемо три појаве.

2. Основни број два разликује моцију рода, али је сачувана старина у средњем роду. Облици су: два човека, две жене, две села. (Чувамо две бичетија 'телета' и две прасетија 'прасета'). Уместо двоје (за мушко и женско) користи се форма двојица, како је то потврђено следећим примером: У туј кућу живе само двојица: деда и баба.

3. 4.6. Заменичко-придевска промена. У ГГС тврда промена је обичнија и фреквентнија у употреби. То се може закључити из ових примера:

4. крајови, учитељов; братњов капут, козјо сирење, кравјо млеко, летњо време телећо месо;

5. треће/трећо (Иди у подрум и наточи из треће буре./Најдо га у чък трећо село).

5. Члан. У ГЛ је присутна постпозитивна употреба демонстративних заменица у функцији члана. Овако употребљене ове заменице одређују именице, заменице, придеве и редне бројеве. Постпозитивно се употребљавају све три заменице (овај/ова/ово – тај/та/то – онај/она/оно), а постпозиције су: -ав, -ва, -во, -ат, -та, -то, -ан, -на, -но (човекав - женава – детево, човекат - жената – детето, човекан - женана – детено). Када су у питању придеви постпозиције су -ви -ти -ни (големиви, големити, големини).¹⁷

6. Конјугацијски систем. Забележене лексеме садрже и неке информације о конјугацијском систему у ГГС. Поменућемо следеће.

¹³ У пиротском говору она гласи ни и ми, в. фусноту 5.

¹⁴ У пиротском говору је љу за ју/је и љи за их, в. фусноту 5.

¹⁵ У пиротском говору оне имају ликове овија/оваја/овова, тија/таја/това, онија/онаја/онова, в. фусноту 5.

¹⁶ У пиротском говору она има алтернативне ликове колкав/колћи. (Колкав/колћи си муж порасал, бре, не могу те познајем.), в. фусноту 5.

¹⁷ У пиротском говору се користи искључиво постпозиција -џт, -та, -то, само код именица жена и дете присутна је и постпозиција -ва (женава – жената; детево – детето). Када су у питању придеви м. р. постпозиције су -ти и -јат, при чему је код једних придева обичније -ти, а код других -јат, али су претежније форме са -јат (новијат/новити дом), в. фусноту 5.

6.1. Инфинитив и глаголски прилог прошли нису присутни, а глаголски прилог садашњи се гради помоћу наставка -ејечи:

држим – држејечи, идем – идејечи, носим – носејечи, оратим – оратејечи.

6.2. Присутан је поремећен однос основа, у чему се огледа чување старог стања: старо *uměti - uměješ подржало је очување презентских облика типа знајем – знајеш (мада је присутно и знам – знаш); такви су даље: зрејем, не смејем, старејем, ткајем, умејем и сл.

6.3. Чувају се сингуларски облици императива образовани по атематском моделу (виц – вицте, јец – јецте). Осим тога, у множини је победу однело образовање на -ете, за разлику од стандардног -ите (носи - носете, треси - тресете, узни – узнете).

7. Лексика. Овде ћемо навести извештан број карактеристичних лексема из ГГС које су по нечему, или свему, дивергентне у односу на исте лексеме у стандардном језику. Понеке од њих имају синонимске парове, а неке нису регистроване у Манићевом Лужничком речнику.

баца ‘пашеног’, башта ‘отац’, бџ ‘зова’, белка ‘беланце’, бичија ‘тестера’, бробињак ‘мрав’, варка ‘брани’, веца ‘веђа’, викља ‘плачљивко’, вилица ‘виљушка’, врља ‘баца’, вунија ‘левак’, габар ‘граб’, гледьц ‘зеница’, глето ‘длето’, големчич ‘палац’, горчив ‘горак’, гребен ‘петлова креста’, детишњак ‘адолесцент’ (онај који још није стасао за женидбу или удадбу), дуждевњак ‘даждевњак’, жало ‘жаока’, жедљосал ‘скапао од жеђи’, женкар ‘женскарош’, жлтаћа ‘жуна’, жљтка ‘жуманце’, жми ‘жмури’, затака ‘оглашавање кокошке кад се спрема да снесе јаје’, јатка ‘језгра, јестиви плод ораха’, јевтика ‘јектика, сушица’, кљк ‘кук’, клне ‘куне’, клувче ‘клубе’, кордел ‘окруњени кукурузни клип’, кљешти ‘кљешта’, кљундрво ‘детлић’, коњоштип ‘ровац’, кочина ‘кост’, кочина ‘свињац’, кочичка ‘коштица’, крека ‘оглашавање кокошке кад је снела јаје’, кута се ‘крије се’, лџка ‘штуца’, ложица ‘кашика’, лочка ‘локва’, мазуљ ‘жуљ’, манка ‘патка’, мачава ‘маћеха’, могла ‘магла’, моруза ‘кукуруз’, мртавџ ‘мртвац’, навирачка ‘папуча’, ножици ‘маказе’, опрегљача ‘прегача’, оратим ‘говорим’, орашчџ ‘чворак’, паница ‘здела’, петле ‘петлић’, пипер ‘паприка’, покрива ‘коприва’, полог ‘гнездо’, попошка ‘плод паприке, махуна код грашка’, пор ‘твор’, праскова ‘бресква’, преперуга ‘лепир’, прзаља се ‘клиже се’, пул ‘дугме’, радџка ‘ротџка’, растока ‘срчаница, гредица која спаја предњу са задњом осовином код запрежних кола), рџћа ‘ноздрва’, роднина ‘рођак’, сџвне ‘сване’, сџњује ‘сања’, свитка ‘свитац’, сирење ‘сир’, сланиношка ‘штиглиц’, слџба ‘лестве’, слџза ‘суза’, слива ‘шљива’, сметана ‘скоруп, кајмак’, совельћа ‘чунак код ткачког разбоја’, соћа ‘креја’, спица ‘жбица, паок’, стари башта ‘стриц старији од оца’, стршељ ‘стршљен’, текне ‘наћве’, тетин ‘теча’, тобож ‘добош’, тупан ‘бубањ’, тугулица ‘водир, посудица са водом за брус при косидби’, удавџ ‘удовац’, удумушка ‘вереница’, цавти ‘цвета’, цедачка ‘цедиљка’, црешња ‘трешња’, шашка ‘кукурузовина’, шџпче ‘шапуће’, шевтелија ‘кајсија’, штрк ‘рода’;

глецањ/кокаличка ‘чланак, прегиб између голенице и стопала’, лџвов/лџвља ‘лажов’, мркуњав/суцрњес ‘мрк’, облекло/дреје ‘одећа’, орати/вреви ‘говори’, острушка/маша ‘жарач’, разбира/разуми ‘разуме’, сопуљ/цинка ‘слина’.

8. Иако је ово био пре свега опис лексичког слоја ГГС ипак се и из њега могу извући неки релевантни закључци о граматичком устројству и на дубљим нивоима језичке структуре. Посматрани првенствено на нивоу лексичког слоја неки од ових закључака су изнети први пут у овоме раду.

Ljubisav Ćirić

SOME DISTINCTIVE SPEECH FEATURES OF GORNJI STRIŽEVAC IN LUŽNICA

Summary

Two main tasks of this paper were the following: to point out certain dialect lexemes in the speech of Gornji Striževac in Lužnica which slightly differ from language standard; and to point out the grammar categories, contained in these lexemes, which determine the essential speech characteristics in the deepest levels of language structure.